

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЗАГАЛЬНИЙ НАРИС СТАНОВИЩА ТА РОЗВИТКУ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження основних тенденцій розвитку обробної промисловості в українських губерніях Російської імперії у зазначений період.

Ключові слова: обробна промисловість, губернія, Російська імперія, промисловий розвиток, підприємництво.

У досліджуваний період найпоширенішими галузями обробної промисловості українських губерній Російської імперії були: цукрова, горілчана, борошномельна і тютюнова. Даною проблематикою свого часу займалися такі дослідники, як В. К. Гульдман [3], І. О. Гуржій [4], В. В. Крутіков [19], О. О. Нестеренко [20], А. П. Сегеда [33–34] та інші. Проте дана тематика залишається актуальною і на сучасному етапі її дослідження. Разом з об'єктивними факторами, дією економічних законів ринкового суспільства, які покликали до життя велику фабрично-заводську промисловість, існував і суб'єктивний – протекційна політика уряду. Причому суб'єктивний чинник у Російській імперії був досить дієвим.

У свою чергу підприємницькі кола під опікою уряду, набираючи дедалі більшої економічної сили, активно тиснули на державу, змушували його поглиблювати ринкові перетворення. Таким чином, політика насадження і патронату у пореформену добу об'єктивно сприяла швидкому розвитку обробної промисловості.

У 60-х роках ХІХ ст. по всіх українських губерніях Російської імперії, за неповними даними, налічувалося 2147 промислових підприємств (без винокурних), з кількістю робітників до 85800 чоловік [20, с. 8].

Реформа 1861 р. розчистила ґрунт для утвердження ринкової економіки в Росії, а отже і в українських губерніях. Але після реформи зберігалися пережитки кріпосництва, тому розвиток ринку в Російській імперії і Україні пробивався через товщу не знищених кріпосницьких пережитків, які затримували розвиток продуктивних сил, поглиблювали всі суперечності в економіці. У пореформенні десятиріччя здійснювалися такі економічні перетворення, які в деяких країнах Європи займали цілі століття. Це було цілком закономірно, тому що в Російській імперії використовувалися результати технічного прогресу, готові організаційні форми виробництва, іноземний капітал.

Під дією загальних економічних законів ринку цей розвиток проходив нерівномірно – роки піднесення змінювалися періодами спадів і криз. Вже у 1873–1876 рр. промислова криза охопила Російську імперію, в тому числі й українські губернії, а потім, після деякого промислового поживлення, криза повторилася у 1880–1886 рр. Тут особливе місце займає період промислового піднесення 90-х років ХІХ ст., який привів до зміни матеріально-технічних умов виробництва і значного зростання продуктивних сил.

Головним результатом та рушієм усіх перемін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і залізничний транспорт, що розвивалися з дивовижною швидкістю. Створена мережа залізниць – принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму – дала потужний поштовх зростанню обробної промисловості, консолідувала економічно розрізнені райони в єдиний економічний простір, енергійно втягувала в ринковий процес найглухіші і найвіддаленіші закутки імперії. Залізниці, будучи самі породженням ринкової епохи, впевнено потягли за собою все народне господарство, значно прискоривши розвиток цілого ряду галузей обробної промисловості.

Одним з важливих факторів, що значною мірою зумовили високі темпи розвитку обробної промисловості в 90-і роки XIX ст., було прискорене будівництво залізниць. Певне значення мали також протекційний заборонений митний тариф 1891 р., державні замовлення, приплив іноземного капіталу та ін. В цей період Російська імперія, в тому числі й українські губернії, зробили значний крок в економічному розвитку [33, с. 77].

Швидкими темпами зростала кількість робітників. Якщо у 1860 р. їхня кількість в українських губерніях становила 85,5 тис., то на початку XX ст. – 360 тис. чоловік.

Таким чином, незважаючи на значні залишки кріпосництва, які гальмували ріст продуктивних сил, розвиток галузей обробної промисловості відбувався дедалі прискоренішими темпами. Закономірним результатом цього розвитку був ріст фабрик і заводів. Створювалися різні галузі промисловості. Будівання залізниць і пожвавлення внаслідок цього діяльності чорноморських портів пробуджують до життя Донецький басейн з його підприємствами.

Наприкінці 90-х років XIX ст. ринкова промисловість в українських губерніях досягає свого найвищого розквіту. На цей час Донбас вкривається густою сіткою залізниць.

В Україні у пореформений період неухильно зростала кількість промислових підприємств та сума вартості виробленої ними продукції. Так, якщо у 1869 р. в українських губерніях нараховувалося 3712 фабрик і заводів, у 1897 р. їх уже було 8063. Тобто число їх зросло більше, ніж у 2 рази. За цей час вартість фабрично-заводського виробництва виросла з 71,5 млн крб. до 439,2 млн крб., або більше, як у шість разів [4, с. 20–21]. Проте зустрічаються дані про закриття у цей період фабрик і заводів з різних причин, зокрема в 1900 р. у Києві та Київській губернії було закрито 26 промислових підприємств [39, арк. 31–31 зв.]. Ці дані свідчать про те, що зростання промисловості України відбувалося, в основному, не за рахунок збільшення кількості промислових підприємств, а внаслідок створення нових потужних підприємств і розширення виробництва на існуючих підприємствах.

З року в рік зростала кількість новозбудованих підприємств в Україні. Згідно із “Списком фабрик і заводів” за 1902 р., в Україні з 2424 найбільших підприємств було побудовано: у 1861–1880 рр. – 505 (20,8%), 1881–1890 рр. – 469 (19,4%) і 1891–1900 рр. – 1043 (43%). Найбільше новозбудованих підприємств припадало на Катеринославську губернію. Тут такі підприємства на 1900 рік становили 61,5% [4, с. 21]. Це було зв’язано із швидким розвитком промисловості, зокрема важкої індустрії на півдні України.

У 1893 р. у Волинській губернії нараховувалося 1672 великих і малих промислових підприємств. Домінуюче місце тут займали цукрові і винокурні заводи та фабрики [2, с. 312]. В 1896 р. всіх фабрик і заводів у Житомирському повіті губернії нараховувалося 74. В 1907 р. у губернії існували такі повіти, які домінували по виробництву цукру: Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Острозький, Дубенський, Рівненський і Кременецький [25, с. 34]; у 1912 р. – Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Ізяславський, Дубенський, Рівненський і Острозький [26, с. 82] і в 1913 р. – Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Ізяславський, Дубенський, Рівненський і Острозький [27, с. 82].

У 1896 р. у повітах Волинської губернії нараховувалося 3 заводи по виробництву скла, 6 винокурних, 5 смоляних, 11 шкіряних, 1 свічковий, 35 маслوبيйних, 2 пивоварних і 17 цегельних заводів [5, арк. 13 зв.]. Таким чином, лєвова частка підприємств належала саме обробним галузям промисловості.

Значно прискорилися темпи розвитку обробної промисловості в Київській губернії та Києві. В другій половині XIX ст. він став економічним центром Правобережної України. Найбільш розвиненою галуззю обробної промисловості в місті була харчова (цукро-рафінадна, борошномельна, кондитерська, винокурна, пивоварна, тютюнова). Потужними промисловими підприємствами були цукро-рафінадний завод на Деміївці, млин на Поділлі, пивоварний завод на Кирилівській вулиці, тютюнові фабрики С. Когена, М. Когена та інші [16, с. 115].

Значний розвиток промисловості в українських губерніях, в основному у домінуючих її галузях, робили її важливою складовою частиною російського промислового і фінансового капіталу.

Всіх фабрик і заводів, які діяли в 1894 р. у Подільській губернії, нараховувалося 5314, де працювало 25685 робітників. Загальна сума виробництва становила 32148059 крб. [2, с. 1642]. У 1899 р. на Поділлі було 52 фабрики різного типу, де робітників нараховувалося понад 100 чоловік на кожному із підприємств. Найбільш розвиненими були цукрові заводи, яких нараховувалося в цей період 44, винокурних – 79, існував 51 паровий млин, 2157 водяних, 1327 вітряних, 23 млини, які приводилися в рух тягловою силою (тваринами) і 499 крупорушки. Суконних фабрик було 42, тютюнових – 13 [2, с. 1642]. Отже, найбільше було винокурних підприємств.

В 1863 р. у Харкові були такі фабрики і заводи із обробної промисловості: 5 тютюнових фабрик, 1 пивоварний завод, 6 салотопних, 4 вовняних, 1 маслобійний [9, арк. 1 зв.]. У 1870 р. тут існували 15 тютюнових фабрик, які виготовили продукції на суму 32947522 крб., на яких працювало 24 робітники; 3 пивоварних заводи із виробництвом продукції на 76990 крб. і 40 робітниками; 1 крупорушка з виробництвом у 11050 крб. і 4 робітниками; 1 горілчаний завод з виробництвом продукції на суму 195500 крб. Всіх промислових підприємств у місті було 86. Сума виробленої продукції становила 2625579 крб. 26 коп. і кількість робітників нараховувалася у 2992 особи [11, арк. 277 зв.].

На Харківщині у 1863 р. існувало 25 винокурних заводи, 5 пивоварних, 2 паперові фабрики. У Сумському повіті губернії у поміщиків було: 11 винокурних заводи, 2 пивоварних, 1 суконна фабрика, 13 цукрових заводи. В Ізюмі – 1 салотопня, 2 шкіряних заводи [9, арк. 1–13 зв.]. Проте у 1874 р. в Ізюмському повіті губернії нараховувалося 7 винокурних заводи із 164 робітниками; 1 пивоварний з 4 робітниками; 1 шкіряний із 3 робітниками; 4 парових млини нараховували 21 робітники; 1 маслобійня з 5 робітниками. Всіх підприємств по виробництву промислової продукції було 35, які виготовили продукції на суму 378662 крб. 78 коп. і нараховували 449 робітники [13, арк. 2]. У 1874 р. в Ізюмі було 7 обробних підприємств з сумою виробництва у 230425 крб. [13, арк. 21]. У 1865 р. в Охтирському повіті губернії нараховувалося 20 винокурних заводи, 5 цукрових, 1 салотопний і 2 пивоварних [10, арк. 298–298 зв.]. Таким чином, найбільша кількість відводилася винокурним та цукровим заводам. Всіх фабрик і заводів у Харківській губернії 1874 р. нараховувалося 645, у тому числі й по обробній промисловості [12, арк. 13–14]. Як видно із наведених статистичних даних, у Харківській губернії переважали, в основному, підприємства харчової промисловості, хоча важлива роль у цьому контексті відводилася галузям легкої промисловості.

У 1876 р. Міністерство державного майна звернулося до Харківського губернатора з проханням повідомити про механічні заклади по переробці продукції обробної промисловості, так як дана інформація мала бути оголошена до відкриття Всеросійської промислово-художньої виставки, яка проходила у Москві в 1881 р. [14, арк. 1].

Говорячи про Полтавську губернію, варто зауважити, що всіх фабрик і заводів у 1878 р. нараховувалося 796 із сумою виробництва у 6571387 крб. і 6128 робітниками. Зокрема, динаміка розвитку обробних підприємств показує, що тут було 7 тютюнових фабрик, 72 винокурних заводи, 18 крупорушок, 7 шкіряних, 21 пивоварних, 4 горілчаних і 1 цукровий завод [41, арк. 12–13]. Із цього видно, що домінуюче місце в обробній промисловості Полтавщини відводилося підприємствам харчової галузі.

На Полтавщині в 1893 р. було 4078 фабрик і заводів. Більша частина промислових закладів була незначною і мала кустарний характер [2, с. 1659]. Також тут у 1901 р. існувало ряд обробних підприємств і заводів, які були підзвітними фабричній інспекції, зокрема канатне, картонне підприємство, фабрика по виробництву сигаретного паперу, типографії, паровий млин, макаронна та кондитерська фабрики, крохмальний, винокурний, пивоварний і цукровий заводи, за роботою яких постійно спостерігала фабрична інспекція [40, арк. 122 зв. –144].

У 1893 р. фабрик і заводів у Чернігівській губернії нараховувалося 1077. Загальна сума виробництва становила 21662984 крб., робітників було 17231 чоловік [2, с. 2478]. Промисловість, в основному, була кустарного характеру. Із підприємств обробної промисловості відзначалися своїм виробництвом цукрові та рафінадні заводи, винокурні, маслосієні і борошномельні.

У 1906 р. у Чернігівській губернії нараховувалося 2374 фабрики і заводи, на яких працювало 40801 робітник. Загальна сума виробництва у цьому році становила 39995355 крб. [24, с. 5]. У 1907–1910 рр. в Російській імперії, в тому числі й на Чернігівщині, був промисловий застій. Але у 1910 р. промисловість починає зростати. В 1913 р. на Чернігівщині вже працювало 337 великих підприємств, або на 32 більше, ніж у 1906 р. Відбувалася подальша концентрація виробництва. В 1913 р. 34 підприємства випустили 75,8% від усієї промислової продукції. На них працювало 18150 робітників [18, с. 31].

У пореформений період Катеринославська губернія швидко перетворювалася на промисловий центр Півдня країни. Так, якщо в 1861–1870 рр. тут було засновано 4 нових промислових підприємства, то у 1871–1880 рр. – 30, у 1881–1890 рр. – 57, у 1891–1900 рр. – 164. Розвивалася, головним чином, видобувна і обробна промисловість. Сприяло цьому розпочате в 70-х роках XIX ст. будівництво залізниць, а особливо введення в експлуатацію у 1884 р. Катеринославської (нині Придніпровської) залізниці, яка з'єднала Донецький кам'яновугільний і Криворізький гірничорудний басейни [17, с. 18].

Промислових підприємств у 1897 р. на Катеринославщині за даними Казенної палати нараховувалося 728 з річним оборотом у 15395 тис. крб.; торговельних закладів – 7260 з оборотом за рік у 96458 тис. крб. Промислових закладів, за даними старшого фабричного інспектора – 804, зокрема, борошномельні було 192 [35, с. 22].

Характеризуючи промисловість Катеринославщини варто відмітити, що на початку XX ст. у губернії було 139 підприємств по переробці харчових продуктів і 59 – мінеральної продукції та ін. Всього нараховувалося 426 крупних промислових підприємств [1, с. 64]. За даними Казенної палати в 1913 р. у губернії існували 27 винокурних і пивоварних заводи. Отже, як видно із наведених даних, у губернії на початку XX ст. обробна промисловість відігравала одну із провідних галузей регіону.

Усіх фабрик і заводів у Таврійській губернії в 1893 р. було 387 із 5067 робітниками та виробництвом у 4794917 крб. [2, с. 2147]. Значним промисловим центром Півдня була Одеса, в якій налічувалося в другій половині XIX ст. близько 500 заводів і фабрик переважно середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості) і текстильної (9%) промисловості [19, с. 59].

Наприкінці XIX та на початку XX ст. Херсонська губернія стала одним із великих центрів кустарної та ремісничої промисловості на півдні України. Головними галузями її були харчова, швейна, обробка волокна. В 1861 р. у губернії було 129 винокурних заводів, 31 пивоварний та 52 тютюнові фабрики [7, арк. 69]. Також у цей період тут існувала така кількість пивоварних заводів: у губернських містах – 8, а в повітах – 102; з продажу напоїв: у повітах – 8, а в містах – 1003; горілчаніх: у містах – 13, в повітах – 2684 заводи. Оптових складів із продажу напитек існувало 14 [6, арк. 9].

Далі варто навести динаміку розвитку обробної промисловості Одеси за різний період. В цьому плані слід відмітити, що загальна сума виробництва в Одесі у 1880 р. становила 26556622 крб., перебільшуючи виробництво 1879 р. на 9397 крб., або на 53%, а 1877 р. – 15648824 крб. [21, с. 4–6]. Відбулося збільшення виробництва продукції цукрових, борошномельних та пивоварних підприємств. Проте одночасно відбувається зменшення тютюнового виробництва. Пояснюється це тим, що відбувалася велика конкуренція у даній галузі виробництва.

У 1883 р. сума виробництва становила в Одесі 25790049 крб. Всіх фабрик і заводів у цей час було 208, сума виробництва на яких досягала 25883221 крб. і робітників нараховувалося 5306 чоловік [22, с. 2]. У 1884 р. в Одесі було 221 підприємство, де виготовили продукції на 27055909 крб. [8, арк. 24–25], у 1885 р. – 219, із сумою виробництва 22876077 крб. і 5991 робітниками [8, арк. 72–73].

Обороти фабрик і заводів в Одесі у 1888 р. становили 26495487 крб. Із кількості обробних підприємств, які збільшили своє виробництво, слід назвати винокурні, пивоварні, борошномельні, цукрові та інші [1, с. 5]. У 1889 р. тут було 310 підприємств. Зокрема, зменшили обороти свого виробництва тютюнові фабрики та винокурні заводи [28, с. 3].

У 1890 р. в Одеському повіті Херсонської губернії існувало 1535 промислових підприємств, у тому числі 1408 знаходилися у волостях. Виробництво сягало 1020500 крб. Робітників нараховувалося 8315 осіб [36, с. 53]. В Одесі у цей період було 332 підприємства. Виробництвом відзначалися цукровий завод, джгутова фабрика та борошномельні [29, с. 6]. У 1891 р. в Одесі було вже 442 підприємства із виробництвом більше, ніж 1000 крб. [30, с. 6], у 1892 р. – 464, сума виробництва яких сягала 32603138 крб. [31, с. 5] і 1895 р. – 433 підприємства [32, с. 4].

Кількість промислових закладів в Одеському повіті у 1912 р. становила 1776, у тому числі із характером фабрично-заводського виробництва був 401 заклад, кустарних і ремісничих – 1375. Всіх робітників нараховувалося 4379 осіб, з яких у закладах фабрично-заводського типу було 1968 осіб, а в дрібних – 2411 [37, с. 7].

У 1893 р. у Херсонській губернії всіх фабрик і заводів (крім Одеси й Миколаїва) нараховувалося 13663, сума виробництва становила 18652212 крб. і робітників було 22287 [2, с. 2413]. Зокрема, у 1897 р. на Херсонщині було 20 винокурних заводів і 7 тютюнових фабрик [23, с. 11-12]. У 1898 р. на Херсонщині нараховувалося 1522 промислових підприємства із 35795 робітниками, які виробили продукції на 86133875 крб., зокрема із цієї кількості підприємств 10 були харчовими, які в цей час виготовили продукції на суму 41114614 крб. і нараховували 546 робітників [38, с. 4; 16]. У 1909 р. в Одесі підприємства харчової промисловості виготовили продукції на 5296491 крб., зокрема тютюнової – на 4513570 крб., борошномельної – 10943127 крб., олійної – 2987487 крб. [15, арк. 38]. За свідченням фабричної інспекції в 1910 р. на Херсонщині існували такі обробні підприємства: Херсонський і Миколаївський борошномельні заводи, Одеський дріжджо-винокурний завод, Одеський цукровий завод.

Швидкий розвиток ринкових відносин в обробній промисловості українських губерній обумовив зростання її питомої ваги в промисловому виробництві Російської імперії. Згідно з даними за 1884 р. на Україну припадало 20% загальної кількості промислових підприємств Російської імперії і 22,5% вартості виробленої ними продукції, а в 1897 р. – близько 21% підприємств всієї імперії і понад 15% вартості їх продукції.

Революція 1905–1907 рр. похитнула основи панування не лише поміщиків і самодержавства, а й великих промисловців. Підприємницька активність послабилася. Зменшилися вкладання в господарство, що призвело до обмеження витрат на переустаткування і тим більше на нове будівництво. Зросли вимоги щодо повернення вкладів з приватних акціонерних банків і ощадних кас. За цих умов неминучим стало зниження промислового виробництва і товарообороту, що перервало розпочате в 1904 р. пожвавлення економіки.

Таким чином, загальна картина економічного розвитку Російської імперії, включаючи українські губернії, в першому десятиріччі ХХ ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже наприкінці того ж року, у зв'язку з руйнівним впливом війни і неврожаїв, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією – все це негативно відбилося на розвитку промисловості, у тому числі і обробної, сприяючи поглибленню депресії і кризи. Лише в 1907 р. почалося нове, але дуже короткочасне, піднесення промислового виробництва. Наприкінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р.

Зростання виробництва в 1906–1907 рр. в одних галузях обробної промисловості поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватися. А в 1908–1909 рр. з'явилися ознаки чергової економічної кризи в легкій промисловості. Разом з тим ця криза не відзначалася великою

глибиною: скорочення виробництва в більшості галузей обробної промисловості було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося поживлення в промисловості, а вже в 1910 р. почалося промислове піднесення.

Промислове піднесення було зв'язане також з підготовкою до назриваючої Першої світової війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову військових заводів і т. д. Протягом тільки 1909–1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і на будівництво стратегічних залізниць було асигновано понад 375 млн крб. [20, с. 110–111].

Загалом протягом 1900–1913 рр. Російська імперія, в тому числі й українські губернії, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. Однак для докорінних змін в економіці країни цього було недостатньо. Російська імперія, як і раніше, залишалася аграрною країною. У 1913 р. в імперії у загальному обсягу продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40%. Стосовно українських губерній цей показник був дещо кращим – 48,2%.

Промислове піднесення в Російській імперії 1910–1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Війна внесла певні зміни в структуру і динаміку промислового виробництва. В ряді галузей, особливо тих, що виконували воєнні замовлення, зазнала змін номенклатура продукції, виникли нові виробництва, в них помітно почало зростати виробництво продукції для фронту. У зв'язку з перебудовою роботи промисловості на військовий лад значно скоротилося виробництво машин і обладнання.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці не тільки українських губерній, а й Російської імперії в цілому. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала обробна промисловість: цукрова, винокурна, тютюнова, борошномельна. Тому на Правобережжі поширеним було цукроваріння та винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися обробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: цукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні домінувало землеробство, обробні ж галузі відігравали другорядне значення. Промислова переробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством. Саме промислова продукція приносила підприємцям найвищі прибутки. Фабрично-заводська промисловість підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

Список використаних джерел

1. *Весь* Екатеринослав. – 1911 г. – 278 с. 2. *Вся Россия*. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с. 3. *Гульдман В. К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 414 с. 4. *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 5. *Державний архів Житомирської області*. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 543. – 39 арк. 6. *Державний архів Одеської області* (далі – ДАОО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 66. – 44 арк. 7. *ДАОО*. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 77. – 84 арк. 8. *ДАОО*. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 37. – 313 арк. 9. *Державний архів Харківської області* (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 210. – Спр. 1. – 49 арк. 10. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 232. – Спр. 151. – 10 арк. 11. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 245. – Спр. 222. – 314 арк. 12. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 257. – Спр. 131. – 29 арк. 13. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 261. – Спр. 70. – 646 арк. 14. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 275. – Спр. 70. – 13 арк. 15. *ДАХО*. – Ф. Р – 1220. – Оп. 1. – Спр. 655. – 46 арк. 16. *История городов и сел Украинской ССР*. Киев. – К.: Институт истории АН УРСР, 1982. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1982. – 622 с. 17. *История міст і сіл Української РСР*. Дніпропетровська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1969. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1969. – 958 с. 18. *История міст і сіл Української РСР*. Чернігівська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 780 с. 19. *Крутіков В. В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутіков // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С. 57–66. 20. *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с. 21. *Обзор* Одесского градоначальства за 1880 год. – Одесса, 1881. – 24 с. 22. *Обзор* Одесского градоначальства за 1883 год. – Одесса, 1884. – 20 с. 23. *Обзоры* Одесского градоначальства, Николаевского военного

губернаторства, Херсонского губернаторства за 1897 год. – Одесса, 1898. – 80 с. 24. *Обзор* Черниговской губернии за 1906 год. – 17 с. 25. *Памятная книжка* Вольнской губернии на 1909 год. – Житомир. – 1909. – 44 с. 26. *Памятная книжка* Вольнской губернии на 1914 год. – Житомир. – 1914. – 548 с. 27. *Памятная книжка* Вольнской губернии на 1915 год. – Житомир. – 1915. – 502 с. 28. *Приложение* к отчету Одесского градоначальника за 1889 год. – Одесса, 1890. – 41 с. 29. *Приложение* к отчету Одесского градоначальника за 1890 год. – Одесса, 1891. – 54 с. 30. *Приложение* к отчету Одесского градоначальника за 1891 год. – Одесса, 1892. – 31 с. 31. *Приложение* к отчету Одесского градоначальника за 1892 год. – Одесса, 1893. – 50 с. 32. *Приложение* к отчету Одесского градоначальника за 1895 год. – Одесса, 1896. – 31 с. 33. *Сегеда А. П.* 3 історії промислового піднесення в Росії і на Україні в 90-ті роки XIX ст. / А. П. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 48–53. 34. *Сегеда А. П.* Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. / А. П. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1982. – Вип. 15. – С. 77–81. 35. *Статистико-економічний* обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – 80 с. 36. *Статистико-економічний* обзор по Одесскому уезду за 1890 год. – Одесса, 1891. – 84 с. 37. *Статистико-економічний* обзор по Одесскому уезду за 1912 год. – Одесса, 1915. – 44 с. 38. *Фабрично-заводская* и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. – Одесса, 1899. – 264 с. 39. *Центральний державний історичний архів* України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 724. – 20 арк. 40. *ЦДІАК*. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 585. – 164 арк. 41. *ЦДІАК*. – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 63. – 155 арк.

Николай Москалюк

**ОБЩИЙ ОЧЕРК ПОЛОЖЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX В.**

Статья посвящена ключевым проблемам исследования основных тенденций развития обрабатывающей промышленности в украинских губерниях Российской империи в указанный период.

Ключевые слова: обрабатывающая промышленность, губерния, Российская империя, промышленное развитие, предпринимательство.

Mykola Moskaliuk

**GENERAL SKETCH OF CONDITION AND DEVELOPMENT OF MANUFACTURING
INDUSTRY IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND
HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Article is devoted to the key problems of research of the main trends of the manufacturing industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the above-mentioned period.

Key words: manufacturing, province, Russian Empire, industrial development, entrepreneurship.